

Καρτέσιος: Ἡ νέα ἠθική

«Κανένας πρὶν ἀπὸ μένα»¹. Ἡ προκλητικὴ αὐτὴ διακήρυξη τοῦ Καρτέσιου, ὅπως συνειδητὰ διατυπώνεται στὴν ἐναρκτήρια παράγραφο τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς*, ὑποδηλώνει τὴν πρόθεσή του νὰ πραγματευθεῖ μὲ τρόπο ριζοσπαστικὸ τὴ δύναμη τῶν παθῶν. Ὁ γάλλος φιλόσοφος ἀπορρίπτει τὴν παραδοσιακὴ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς καί, στηριζόμενος στὴν ἐπιστημονικὴ προσέγγιση τῶν παθῶν, ἀξιώνει τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς. Αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα δὲν ἀντλεῖ τὴ νομιμότητά του ἀπὸ τὴν ἱστορία ἀλλὰ ἀπὸ τὴ συνειδητὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἀκριβολογικῶν κριτηρίων τῆς νεωτερικῆς ἐπιστήμης. Κοντολογίς, ὁ Καρτέσιος ὀρίζει τὴν ἠθικὴ ὡς τὴν ὀρθολογικὴ ἐπιστήμη τῆς ζωῆς. Βάσει αὐτῆς ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ «νὰ ἀποκτήσει καθαρὴ καὶ σίγουρη γνώση γιὰ κάθε τι ποὺ εἶναι χρήσιμο στὴ ζωὴ»². ἔτσι οἱ πράξεις του ἀποκτοῦν σαφὴ προσανατολισμὸ καὶ ὁ βίος του συντροφεύεται ἀπὸ αἶσθημα ἀσφάλειας.

Ὁ Καρτέσιος ἔθεσε ὑπὸ διερώτηση τὴν περὶ ἠθικῆς κρατούσα ἀντίληψη ποὺ ἦταν θεμελιωμένη στὸ ἀξίωμα ὅτι τὰ προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς δὲν μποροῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ν' ἀντιμετωπιστοῦν βάσει κάποιας ἀμιγῶς οὐσιοκρατικῆς θεώρησης. Καὶ τοῦτο διότι τὰ προβλήματα αὐτὰ ἀφοροῦν σὲ ἐκδηλώσεις τῆς ὑπαρξης τὶς ὁποῖες δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε παρὰ μόνον μέσω τῶν αἰσθήσεων. Ἡ ἠθικὴ, λοιπόν, ἀδυνατεῖ νὰ συγκροτηθεῖ μὲ τὸν τρόπο ποὺ συγκροτεῖται ἡ ἐπιστήμη ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ

μέ αὐστηρότητα τὸ περιεχόμενο ρευστῶν «φύσεων». Ἡ ἀπουσία ἑνὸς ἀρχιμήδειου σημείου ἐκκίνησης γιὰ τὸν νοῦ παρεμποδίζει, ἂν δὲν ἀναστέλλει, τὴν ἐκφορὰ ἀπολύτως βέβαιων καὶ ὀρθῶν κρίσεων. Ἡ βούληση, μὴ διαθέτοντας σταθερὰ κριτήρια ἐπιλογῆς, ταλαντεύεται καὶ παραμένει ἀναποφάσιστη καὶ ἀδρανής.

Σύμφωνα μὲ τὸν Καρτέσιο, ἡ ἀνωτέρω ἀντίληψη ἀναιρεῖται τόσο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Λόγο³. Καὶ τοῦτο διότι ἡ ζωὴ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ πράττουμε ἐνῶ ὁ Λόγος μᾶς μαθαίνει ὅτι ἡ βούληση δὲν μᾶς δόθηκε μόνο γιὰ νὰ κατευθύνει τὸν νοῦ στὴ γνώση τοῦ ἀληθινοῦ ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ διασφαλίζει τὴ διατήρηση καὶ τὴν εὐτυχία τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Δεδομένου ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἀληθοῦς ὑπηρετεῖ ἄμεσα τὴν ἰδέα τοῦ καλοῦ, τὸ κύρος τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ὀφείλεται στὴ χρησιμότητα ποὺ ἔχει γιὰ τὴ διατήρηση καὶ πραγμάτωση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἀπὸ τὴ φύση της, ἡ ἴδια ἡ ζωὴ ἐξαναγκάζει τὸν νοῦ νὰ κρίνει καὶ νὰ αἰτιολογεῖ τὶς καταστάσεις ἐντὸς τῶν ὁποίων ὁ ἄνθρωπος ὑποχρεοῦται νὰ πράττει. Ἀνὰ πάσα στιγμή ἡ ἐγγενὴς στὴ ζωὴ ἀξίωση καὶ αὐτοπραγμάτωση τῆς ὑπαρξης ἐπιβάλλει στὸν ἄνθρωπο νὰ δρᾷ ἢ νὰ παραλείπει νὰ δρᾷ. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη, ἡ ἀναποφασιστικότητα τῆς βούλησης⁴, ἀναχαιτίζοντας κάθε μορφή δράσης ποὺ ἀποβλέπει στὸ καλό⁵, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ κακοῦ στὴ ζωὴ μας.

Στὴ σκέψη λοιπὸν τοῦ Καρτέσιου ὑφίσταται στενὸς δεσμὸς μεταξύ, ἀφ' ἑνός, μᾶς θεμελιώδους γνωσιοθεωρίας ἢ ὁποία ἀναθέτει στὸν νοῦ τὸν ρόλο τοῦ θεωροῦ (ποὺ ὀρίζει καὶ ὑποδεικνύει μὲ ἀδιαμφισβήτητη βεβαιότητα τὸ περιεχόμενο τοῦ καλοῦ) καί, ἀφ' ἑτέρου, μᾶς θεωρίας περὶ βουλήσεως (σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ βούληση λειτουργεῖ ὡς ἀδέκαστος κριτὴς λαμβάνοντας, ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωση, τὴν ἐκάστοτε καλύτερη δυνατὴ ἀπόφαση). Στὴ βεβαιότητα, ποὺ εἶναι ἐπιταγὴ τοῦ λόγου, ἀντιπαρατίθεται ἡ τόλμη τῆς διακινδύνευσης, ποὺ εἶναι ἐπιταγὴ τῆς ἠθικῆς⁶. Ἡ βούληση, ἐξ αἰτίας τῆς λειτουργίας της, διέπεται οὐσιωδῶς ἀπὸ μιὰ διάσταση ἀπειρότητας τοῦ πράττειν, ἐνῶ ὁ λόγος, στὸ μέτρο ποὺ εὐθυγραμμίζεται μὲ τὴ σταθερὴ καὶ διαχρονικὴ ἰδέα τοῦ καλοῦ, περιορίζει τὸ στοιχεῖο τῆς ἀμφιβολίας ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀπειρία τῶν δυνατῶν δράσεων. Ἡ βούληση εἶναι ἐξαναγκασμένη νὰ ἀποφασίζει χωρὶς τὴ συνδρομὴ σαφῶν καὶ εὐδιάκριτων ἰδεῶν, ἀνάλογα μὲ

τις ἐκάστοτε συγκεκριμένες καὶ μοναδικές περιστάσεις τῆς ζωῆς. Ἡ ἀπειρότητα τῶν ἐκφράσεων τῆς ζωῆς ἐπιβάλλει στή βούληση νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας ποὺ ἐγείρει ἢ θεωρητικὴ ἐπιστήμη. Ἐπειδὴ ἀδυνατεῖ νὰ στηρίξει τὶς ἐπιλογές της σὲ ἀπολύτως ὀρθολογικὰ κριτήρια, γι' αὐτό, προκειμένου νὰ πράξει τὸ χρέος της, καταφεύγει στή δύναμη τῆς φρόνησης.

Ἐλλείπει λοιπὸν σταθερῶν κριτηρίων κρίσης καὶ ὀρθολογικὰ ἐπεξεργασμένων κανόνων προσανατολισμοῦ, ἡ βούληση ἐξασφαλίζει τὴ βεβαιότητα τῶν ἐνεργειῶν τῆς ἀποφασίζοντας μὲ φρόνηση. Μολονότι τὸ ἀποφασίζειν δὲν προσδίδει στή βούληση τὴν ἰκανότητα ὀρθολογικῆς προσέγγισης τῶν ἐνεργειῶν της, ὥστόσο ἀποκαλύπτει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης, γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν τὰ πρακτικὰ προβλήματα⁷. Ἐν προκειμένῳ τὴ βεβαιότητα τῆς ἐπιστήμης ἀντικαθιστᾷ ἡ σταθερὴ προσήλωση τῆς βούλησης στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ κινδύνου ποὺ συνεπάγεται τὸ ἀποφασίζειν. Ἡ βεβαιότητα ποὺ προσιδιάζει στή βούληση δὲν ἀντιστοιχεῖ στὴν τυποκρατικὴ βεβαιότητα τοῦ cogito ἀλλὰ στὴν ἐπιχειρησιακὴ της δυνατότητα, ποὺ ἐνισχύει τὴν ἰκανότητα κρίσεως καὶ διαφοροποιημένης αἰτιολογήσεως⁸. Εἶναι βεβαίως ἀληθές ὅτι ὁ ἄνθρωπος πραγματώνει ἠθικὰ αὐτὸ ποὺ ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἐπιτρέπει νὰ κατακτήσει μὲ ἀπόλυτα ὀρθολογικὸ τρόπο καὶ ἔτσι νὰ πορευέται μὲ ἀσφάλεια στὴ ζωὴ. Ὡστόσο πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἀσφάλειας ποὺ χαρακτηρίζει τὸ cogito ἐπ' οὐδενὶ ταυτίζεται μὲ τὸ περιεχόμενο ἀσφάλειας ποὺ μπορεῖ νὰ κατακτήσει τὸ sum. Διότι ἐνῶ ἡ βεβαιότητα τοῦ cogito στηρίζεται στὴν κατάργηση τοῦ κινδύνου, ἡ βεβαιότητα τοῦ sum, δηλαδή τοῦ ὑπάρχειν, ἀποκτᾶται μέσα ἀπὸ τὴ σταθερὴ καὶ ἐπίμονη ἀντιμετώπιση τοῦ κινδύνου. «Τὰ ὄπλα τῆς δυνατῆς ψυχῆς εἶναι οἱ σταθερές καὶ ἀποφασιστικὲς κρίσεις ἀναφορικὰ μὲ τὴ γνώση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἀποφασίζει νὰ ρυθμίζει τὶς ἐνέργειες τοῦ βίου της»⁹.

Ὁ Καρτέσιος ἀναγνωρίζει τὴν ἀξία τοῦ ἀποφασίζειν –ἀκόμη καὶ ὅταν αὐτὸ ἐπιτελεῖται ὑπὸ καθεστῶς ἄγνοιας ἢ πιθανοφάνειας– ἀποδίδοντας στὶς ἐνέργειες τῆς βούλησης μιὰ βεβαιότητα ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ σταθερὴ καὶ συνεχῆ ἐκφορὰ καταστασιακῶν κρίσεων. Στὴ διατύπωση τῶν ἐν λόγῳ κρίσεων συμμετέχει κατ' ἀνάγκην ὁ νοῦς, ὁ ὁποῖος προσφέρει στὴν ἠθικὴ βούληση τὸ ἔρεισμα

μιᾶς ὀρθολογικῆς καὶ ὑπολογιστικῆς διαδικασίας χάρις στὴν ὁποία περιορίζεται ὁ κίνδυνος ποὺ ἐνέχεται στὴ διαδικασία τῆς τελικῆς κρίσης. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ψυχὴ ὑπολογίζει τὶς πιθανότητες, λογαριάζει τοὺς κινδύνους καὶ ἐνεργεῖ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τοὺς περιορισμοὺς ποὺ θέτει ἢ ἐκάστοτε συγκεκριμένη κατάσταση¹⁰. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, μέσω τῆς σταθερῆς καὶ βέβαιας γνώσης, ἡ ψυχὴ ἀποκτᾶ βεβαιότητες καί, ταυτόχρονα, ὑπαγορεύει τὴ λογικὴ ἀπαίτηση νὰ συγκροτηθεῖ ἡ ἰδέα τῆς ἠθικῆς μὲ ὄρους ὀρθοφροσύνης, ἂν ὄχι μὲ ὄρους ἐπιστημονικούς¹¹.

Ἡ ζωὴ ἀπευθύνεται στὴ γνώση γιὰ νὰ μετέλθει τῶν ἀπαραίτητων μέσων ποὺ θὰ τῆς ἐπιτρέψουν τὴν πραγμάτωση τῶν σκοπῶν της: τὴν ὑγεία τοῦ σώματος καὶ τὴν εὐτυχία τῆς ψυχῆς. Ἡ ἰδέα αὐτὴ περὶ χρησιμότητος προϋποθέτει τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ ἰδέες, τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἀντικείμενα δὲν ἀντιμετωπίζονται χρησιμοθηρικά. Ἡ ἀποτίμηση τοῦ χρηστοῦ δὲν εἶναι προῖον ἀτομικῶν ἐπιθυμιῶν ἢ ἰδιαιτέρων κλίσεων οὔτε μέσον πρόσκαιρων εὐχαριστήσεων, ἀλλὰ ἀναγνώριση τῆς πρακτικῆς (καὶ ὄχι τῆς θεωρητικῆς) ἀξίας τῶν πραγμάτων γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Ἡ γνώση ἀναδεικνύει τὴν ἀλήθεια τῆς ἰδέας τοῦ χρήσιμου. Ἡ χρησιμότητα τῶν μαθηματικῶν, τῆς φυσικῆς καὶ τῆς μηχανικῆς ἰατρικῆς συνίσταται στὴν πρακτικὴ τους ἐφαρμογὴ, στὴν ἐπινόηση ἐργαλείων ποὺ διευκολύνουν τὴν ἀνθρώπινη ἐργασία, στὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀνατομικῆς καὶ βιολογικῆς λειτουργίας τοῦ σώματος, μὲ στόχο τὴ βελτίωση τῶν δραστηριοτήτων του¹². Ἡ ἀνατομία-φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπου περιγράφει τὴν ὀρθὴ λειτουργία καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ σώματος. Κατὰ τοῦτο ἡ χρησιμότητα δὲν συνιστᾶ θεμέλιο τῆς γνώσης ἀλλὰ εἶναι τὸ πρακτικὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐφαρμογῆς της, εἶναι μιὰ μορφή πρακτικῆς ἀξιοποίησης τῶν πορισμάτων τοῦ λόγου.

Κατ' ἀνάλογον τρόπο, γιὰ τὸν Καρτέσιο ἡ βούληση ἐπιτάσσει στὸν νοῦ τὴν ἀποκάλυψη τῶν ἀπαραίτητων καὶ ἠθικῶν¹³ χρησιμῶν γνώσεων γιὰ τὸν ἀνθρώπινο ὄργανισμό. Ὅμως ἡ λογικὴ δομὴ τῶν γνώσεων αὐτῶν δὲν ταυτίζεται μ' ἐκείνην ποὺ ἀφορᾷ στὰ πορίσματα τοῦ Λόγου. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ οἱ γνώσεις ἐνέχουν τὸ στοιχεῖο τῆς πρακτικῆς ἀναγκαιότητας καί, στὸ μέτρο ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴ διατήρηση καὶ αὐτοπραγμάτωση τῆς ζωῆς, ἀνήκουν σ' ἓνα διαφορετικὸ πεδίο ἀπὸ αὐτὸ τῆς θεωρητικῆς ἀλήθειας. Ὁ ὀρί-

ζοντας ἀναφορᾶς τῆς βούλησης εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωή, ἡ καθημερινή ἐμπειρία καὶ κάθε τι ποὺ ἐντάσσεται στὴν περιοχὴ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος. Ἡ ἀλήθεια δὲν ἀφορᾶ πλέον τὴ φύση καὶ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων ἀλλὰ τὴ χρησιμότητά τους¹⁴, σὲ σχέση πάντα μὲ μιὰ σύνθετη ὑπόσταση, τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξη καὶ τὴν τελειοποίησή της. Τὸ συναίσθημα, τὸ πάθος –τρόπος τῆς θολῆς καὶ ἀσαφοῦς αἰσθητικότητας– χορηγοῦν πραγματικές πληροφορίες πέρα καὶ ἔξω ἀπὸ τὶς ἀλήθειες τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης καὶ δὲν ἐγγυῶνται τὴν *véracité divine*. Ἡ ἠθικὴ ἐξαρτᾶται κατ' οὐσίαν ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἠθικὴ δὲν συγκροτεῖται λοιπὸν ὡς ἓνα τέλειο καὶ ἄρτιο σὸ εἶδος τοῦ ἐπιστημονικὸ πεδίο ἀλλὰ ὡς ἓνα πεδίο ποὺ ὀφείλει τὴν αὐτονομία του στὴν ὑφὴ τοῦ ἀντικειμένου του καὶ στὴ φύση τῶν μεθοδολογικῶν του ἐργαλείων. Χάρη σὲ τὶς ἀναλύσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἠθικῆς, μποροῦμε νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ μιὰ ἐξήγηση καὶ κατανόηση τοῦ ὀρθολογικοῦ πυρήνα τοῦ αἰσθήματος. Ἡ βεβαιότητα τῆς ἠθικῆς γνώσης, ποὺ θὰ ὀφείλε νὰ θεμελιώνεται σὲ ἀδιαμφισβήτητους κανόνες, δὲν ἀντλεῖται ἀπὸ τὴν ἀλήθεια πρωτογενῶν συγκροτησιακῶν ἀρχῶν, ποὺ δεχόμαστε ὅτι ἐμπεριέχουν καθολικὲς προϋποθέσεις. Ἡ ἰδιάζουσα ὀρθολογικότητα τῆς ἠθικῆς ἐπιστήμης προσδιορίζει ἓναν διαυγὴ τρόπο προσέγγισης τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν παθῶν. Μολονότι δὲν στηρίζεται σὲ διαυγεῖς καὶ εὐδιάκριτες ἰδέες (ὅπως ἰσχύει στὴν περίπτωση τῆς ἀκριβολογικῆς θεωρητικῆς κατανόησης), ὡστόσο ἐπιτρέπει τὴ διαμόρφωση σαφῶν γνώσεων γιὰ τὸ αἶσθημα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ στὴν ὁλότητά του: ἀφ' ἑνὸς μὲν γιὰ τὸν τρόπο πρόσληψης τοῦ αἰσθήματος καὶ τὶς δυνατότητες τῆς αἰσθητικότητας, ἀφ' ἑτέρου δὲ γιὰ τὴ λειτουργία ἐκδήλωσης τῶν παθῶν. Ἡ ἐπιστημονικὴ προσέγγιση, ἀσκώντας κριτικὴ σὲ τὶς συνήθειες καὶ τὶς προκαταλήψεις τῆς ἄγνοιας, ἀναδεικνύει τόσο τὴν ὀρθολογικὴ λειτουργία τῶν αἰσθημάτων ὅσο καὶ τοὺς ὅρους τῆς ὀρθῆς ἀξιοποίησής τους γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ καλοῦ τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης¹⁵. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἐννοια ἡ κριτικὴ διάσταση τῆς ἐπιστημονικῆς ἠθικῆς ἔρχεται κατ' οὐσίαν νὰ ὑποκαταστήσει τὴν ἀναγκαιότητα θεμελίωσης τῆς ἠθικῆς ἐπιστήμης στὴν ἰδέα τῶν ἀδιαμφισβήτητων καὶ βέβαιων ἀρχῶν¹⁶.

Ἔτσι ὁ κανόνας προσανατολισμοῦ ποὺ διατυπώνεται στὸν

Λόγο περι μεθόδου, ὅτι δηλαδή «κρίνει κανένας σωστά για να φερθεῖ καὶ σωστά»¹⁷, προσλαμβάνει μιὰ νέα διάσταση καὶ ἀποκτᾶ μιὰ νέα δικαιολογητικὴ βάση στὰ Πάθη τῆς ψυχῆς. Στὸ ἔργο αὐτό, ὅπου ἡ ἠθικὴ περιγράφεται ὡς ἡ ἐπιστήμη ποὺ διαφωτίζει τὴν ἐνέργεια τῆς βούλησης, ἀναλύεται ἡ ἰδέα τῆς θυμικότητας μὲ βάση τὴν ἔνωση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα. Συγχρόνως ἀποκαλύπτεται ὁ πραγματικὸς τρόπος διαμόρφωσης καὶ συγκρότησης τῶν παθῶν, μέσω τῆς ὀρθολογικῆς κριτικῆς στὶς ἀνταπάτες καὶ τὶς προκαταλήψεις ποὺ ἀφοροῦν στὴ λειτουργία τῶν παθῶν. Ἐπιπλέον περιγράφονται οἱ ὅροι τῆς καλῆς χρήσης τῶν παθῶν, ἐφ' ὅσον αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τὰ πάθη εἶναι καλά, καὶ οἱ προϋποθέσεις ὑπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἐνέργεια τῆς βούλησης μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει μὲ τρόπο βέβαιο, καὶ ἄρα ἐπιστημονικό, τὴν ἀριστη δυνατὴ ἰσορροπία σώματος καὶ ψυχῆς¹⁸.

Βεβαίως ἡ βούληση δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἀμιγῶς γνωστικὸ φαινόμενο. Γιὰ τοῦτο καὶ δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ γενικούς, ἀλάθητους καὶ ἀπαράβατους κανόνες¹⁹. Ἡ βούληση δὲν κατέχει τὴν ἀλήθεια ἀλλὰ βρίσκεται σὲ κατάσταση διαρκοῦς ἀναζήτησης καὶ διερεύνησης. Ὡστόσο, καίτοι δὲν ἀντιπροσωπεύει κάποιου εἴδους θεϊκὴ ἐποπτεία τοῦ κόσμου, συμβάλλει ὅμως μὲ θετικὸ τρόπο στὴν πραγμάτωση τῆς εὐτυχίας. Βεβαίως ἡ ἀπειρότητα καὶ ἡ συνθετότητα τῶν καταστάσεων ποὺ ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει ἄμεσα ἡ βούληση συγκαλύπτουν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκεῖνο ποὺ, ἀπὸ ἠθικῆς ἀποψης, εἶναι χρήσιμο. Ἡ βέβαιη καὶ προφανὴς γνώση ἔχει πάντοτε τὴ δυνατότητα νὰ διαμορφώνει βέβαιους καὶ γενικούς κανόνες. Ἄδυνατεῖ ὅμως νὰ προσδιορίσει ἐκ τῶν προτέρων τὸ δεοντολογικὸ περιεχόμενο τῶν πράξεων μας καθ' ὅσον ὁ κόσμος τῆς θεωρητικῆς γνώσης εἶναι τὸ νοεῖν ἐνῶ ὁ κόσμος τῆς βούλησης εἶναι τὸ γίγνεσθαι. Κατὰ τρόπο ἀμετάκλητο ἡ βούληση παραμένει δέσμια στὴ δυναμικὴ τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς: Ἡ βούληση δὲν μπορεῖ νὰ ἀποστασιοποιηθεῖ ἀπὸ τὴ ζωὴ οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ ἀναχθεῖ, ἀδέσμευτη ἀπὸ κάθε εἶδους πρακτικὸ περισπασμό, σ' ἓνα ἐπίπεδο θεωρητικῆς ἐνατένισης τοῦ ἀληθοῦς, ὥστε νὰ καθορίσει μὲ βεβαιότητα τὰ ἀνθρώπινα ἐνεργήματα²⁰. Ἡ σχέση ἀποστασιοποίησης ἀπὸ τὰ πράγματα μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὴν ἀναστοχαστικὴ διερεύνηση τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὴν πράξη –διότι τὴν ἀναιρεῖ. Ὄντας ἡ ἴδια ἐξαναγκασμένη νὰ ἐνεργεῖ, ἡ βούληση ὀφεί-

λει νὰ ἀντλεῖ τὸν προσανατολισμὸ τῶν πράξεων τῆς ἀπὸ τὸν λόγο, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρά του ὑποχρεοῦται νὰ παρέχει γνώση ψυχολογικῆς καὶ ψυχοφυσικῆς ὑφῆς, ὥστε ἡ βούληση νὰ μπορεῖ νὰ κατευθύνει ὀρθολογικὰ τὶς ἐνέργειες τῆς.

Ἐν τέλει ὁ Καρτέσιος ὀρίζει τὴν ἠθικὴ ὡς τὴ μελέτη –μὲ σαφὴ καὶ εὐδιάκριτο χαρακτήρα– ἐνὸς πλήθους γνώσεων ποὺ ἀφοροῦν τὸ πεδίο τῆς ζωῆς καὶ τῶν αἰσθημάτων. Ἡ μεθοδικὴ συγκρότηση τῆς ἠθικῆς ὡς πρακτικῆς ἐπιστήμης ὀφείλει νὰ καλύπτει τὸν συνολικὸ ὀρίζοντα τῶν πιθανῶν ἐνεργειῶν τῆς βούλησης παρ' ὅλο ποὺ ἡ βούληση ἀδυνατεῖ ἐκ φύσεως νὰ ὑψωθεῖ στὴ βέβαια γνώση τοῦ ἀληθινοῦ. Ἐτσι οἱ σαφεῖς καὶ τέλειες γνώσεις ποὺ συνιστοῦν τὸ ἔσχατο ἀντικείμενο τῆς βεβαιότητος μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὁ κανόνας γιὰ μιὰ βούληση ποὺ τολμάει νὰ ἀποφασίσει σὲ μιὰ περιοχὴ στὴν ὁποία ὁ νοῦς δὲν μπορεῖ νὰ κυριαρχήσει οὔτε μὲ τὴ βοήθεια γνώσεων ποὺ τὶς χαρακτηρίζει ἡ μαθηματικὴ βεβαιότητα οὔτε μὲ τὴν προσφυγὴ στὴ χρῆση γενικῶν ἰδεῶν –ἐπειδὴ ἡ ἀπειρότητα τῶν ἐκφράσεων τῆς ζωῆς ἐνέχεται οὐσιωδῶς στὴν ἔννοια τοῦ χρήσιμου²¹.

Ἐπειδὴ λοιπὸν δὲν ὑφίσταται δυνατότητα ἀνάδειξης τῶν ἀληθειῶν μὲ βάση τὶς πρώτες ἀρχές ἡ βούληση σταθμίζει τὶς ἐνέργειές τῆς ἔχοντας ὡς μέτρο τὸ πιθανῶς καλύτερο²². Ἡ ἀλήθεια ἀσφαλῶς παραμένει ὁ ἰδεατὸς ὀδηγὸς τῆς βούλησης καὶ τῆς ἐπιτάσσει, ὡς πρώτη καὶ ὑπέρτατη ἀρχή, νὰ τὴν προσεγγίζει κατὰ τὸ δυνατόν, στηριζόμενη σὲ κρίσεις ποὺ διαθέτουν ἐνδεχομενικὴ καὶ πιθανοφανὴ βεβαιότητα²³. Τοῦτο σημαίνει ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ τέλεια ἠθικὴ συμπεριφορὰ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατη, ὀφείλουμε κάθε φορὰ νὰ ἐπιλέγουμε τὴν ἄριστη δυνατὴ²⁴. Ἡ ἀναγνώριση τῆς ἠθικῆς ὡς πρακτικῆς ἐπιστήμης στηρίζεται στὴν καλύτερη δυνατὴ κρίση –ἀφοῦ ἡ ἠθικότητα ὑπόκειται στοὺς περιορισμοὺς τοῦ κόσμου ποὺ ζοῦμε: «Ὁ Θεὸς ἔδωσε στὸν καθένα μας κάποιο φῶς γιὰ νὰ διακρίνει τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὸ ψέμα»²⁵. Συνεπῶς ὁ ἄνθρωπος δὲν διαθέτει τὴ δύναμη νὰ συλλογίζεται λογικὰ χρησιμοποιώντας τὴν ἐκάστοτε κρίση του. Ὁ ἄνθρωπος, στὸ πεδίο τῶν πράξεων του, ὑποχρεοῦται νὰ περιοριστεῖ στὸ καλύτερο δυνατόν, στὴν καλύτερη δυνατὴ κρίση· εἶναι δηλαδὴ ἐξαναγκασμένος νὰ βελτιώνει συνεχῶς τὶς κρίσεις του χρησιμοποιώντας τὸν λόγο του.

Ὁ Καρτέσιος ὑπερασπίζεται τὸ ἰδεῶδες τῆς διαρκοῦς προσπάθειας τοῦ ἀνθρώπου γιὰ αὐτοσυνειδησία. Ἀποβλέπει στὸ νὰ ἐνεργοποιηθοῦν ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης φύσης ποὺ τείνουν πρὸς τὴν παθητικότητα καὶ τὴν ἀδράνεια. Γιὰ νὰ μὴν κυριαρχήσει ἡ ἀναποφασιστικότητα, τὸ χεῖριστο τῶν κακῶν²⁶, εἶναι ἀναγκαῖο ὁ νοῦς νὰ προσανατολίσει τὴν προσωρινὴ ἐνέργεια τῆς βούλησης. Πρόκειται γιὰ τὴν ὀνομαστὴ *mogale par provision*²⁷ ἢ ὁποῖα διευθετεῖ τὴν καθημερινὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου μὲ σύνεση καὶ σωφροσύνη, χωρὶς ὥστόσο νὰ ὑποκαθιστᾷ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἠθικῆς. Ἡ προσωρινὴ ἠθικὴ, ὡς σύνολο πρακτικῶν ἀρχῶν, δὲν ἐγείρει ἀξιώσεις ἐπιστημονικῆς τεκμηρίωσης. Περιορίζεται στὸ νὰ κατευθύνει μὲ φρόνηση τὴν ἄμεση πράξη τῆς βούλησης²⁸. Ἐμφανίζεται λοιπὸν ὡς ἓνας λόγος μὲ ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτό του πού, παρὰ τὴν ἔλλειψη σταθερῶν καὶ βέβαιων ἀρχῶν, ἀποφασίζει δίχως φόβο. Πρόκειται γιὰ λόγο ποὺ ἀποτελεῖ οὐσιώδη ἔκφραση τῆς θεμελιακῆς ἀθλιότητος τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, δηλαδὴ τῆς περατότητάς του. Ἀντιθέτως ἡ προσωρινὴ ἠθικὴ συνιστᾷ τὴ νομιμοποιητικὴ ἀρχὴ καὶ ἐγγύηση τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ ἐνῶ παράλληλα ἀποτελεῖ δυνητικὴ προϋπόθεση ἀπόκτησης τέλειων καὶ σαφῶν γνώσεων²⁹.

Ὡς ἀναγκαῖος ὅρος τῆς ἀλήθειας, ἡ προσωρινὴ ἠθικὴ προηγεῖται χρονικὰ καὶ μεθοδολογικὰ τῆς ἠθικῆς ὡς ἐπιστήμης. Ἡ τελευταία, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ ἰδέα τῆς μεθόδου, θὰ πάρει τὴ θέση της ὅταν ἡ ἀλήθεια θὰ ἔχει πλέον κατακτηθεῖ. Ὁ Καρτέσιος, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ποτέ δὲν σταμάτησε νὰ διερευνᾷ τοὺς ὅρους γιὰ τὴ συγκρότηση αὐτῆς τῆς ἠθικῆς ἐπιστήμης³⁰. Ἡ μὴ πραγματοποίηση τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ ἐγχειρήματος δὲν οφείλεται στὴν ἔλλειψη χρόνου καὶ ἐμπειρικῶν δεδομένων χρήσιμων στὴν ἐπαλήθευση τῶν συλλογισμῶν του (ὅπως διατείνεται ὁ ἴδιος ὁ Καρτέσιος)³¹ οὔτε στὴν ἔλλειψη ἀπαράβατων ἐπιστημονικῶν ἀρχῶν ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν ἀπροσδιόριστη φύση τῶν παθῶν. Ὁ Καρτέσιος δὲν θέλει νὰ οἰκοδομήσει τὸν κόσμον *a priori*: Ἐκεῖνο ποὺ πρωτίστως τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ ἐνστερνιστεῖ ὁ ἄνθρωπος μιὰ σταθερὴ στάση ἀπέναντι στὸν κόσμον, ὥστε νὰ παρεμβαίνει σ' αὐτὸν μὲ τρόπο ἐνεργητικό³², μὲ ἐπίγνωση τῆς φύσης του καὶ τῆς περατότητας τῶν ὀρίων του. Ἡ διερεύνηση τῆς ἀνθρώπινης φύσης

συναρτᾶται ἄμεσα στήν ἀνάλυση τῆς θυμικότητας (ὡς ἔκφρασης τῆς ἐνότητας σώματος καὶ πνεύματος) καὶ ἡ γνώση τῆς περατότητας του εἶναι προϋπόθεση τοῦ πράττειν.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Καρτέσιος δὲν προχώρησε στὴ συγκρότηση μιᾶς ἐπιστημονικᾶ τεκμηριωμένης ἠθικῆς ὀφείλεται κυρίως σὲ μεταφυσικοὺς λόγους³³. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀνήκει στὴν τάξη τῶν ἀγγέλων –πὺ διαθέτουν μόνο ψυχὴ– οὔτε στὴν τάξη τῶν ζώων –πὺ διαθέτουν μόνο σῶμα. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι οὐσιωδῶς ἔνωση ψυχῆς καὶ σώματος καὶ γι' αὐτὸ δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν σαφεῖς καὶ εὐδιάκριτες ἰδέες γιὰ τὴ φύση του, οὔτε αὐτὴ εἶναι δυνατὸν νὰ διερευνηθεῖ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ φυσικομαθηματικῶν μεθόδων. Ἐτσι λοιπὸν ὁ Καρτέσιος στρέφεται πρὸς τὴ μελέτη μιᾶς ψυχοφυσικῆς ὑπόστασης, ἡ ὁποία στηρίζεται στὸ αἶσθημα. Τὰ *Πάθη τῆς ψυχῆς* πραγματεύονται μιὰ ἠθικὴ στηριζόμενη κατ' οὐσίαν στὴ γνώση ψυχοφυσικῶν γεγονότων: Στὴ γνώση τῶν παθῶν ὡς ἐνιαίας ἔκφρασης μιᾶς ψυχοσωματικῆς ὑπόστασης. Ἡ ἠθικὴ ἔχει ὡς ἀντικείμενο ἀκαθόριστες ἰδέες. Καὶ τοῦτο διότι «ἡ πείρα δείχνει [...] ὅτι τὰ πάθη ἀνήκουν στὶς ἀντιλήψεις τὶς ὁποῖες ὁ στενὸς δεσμὸς πὺ ὑφίσταται ἀνάμεσα στὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα καθιστᾶ συγκεχυμένες καὶ ἀσαφεῖς»³⁴. Συνεπῶς στὸ ἔργο αὐτὸ τὰ πάθη δὲν μποροῦν νὰ ἀναλυθοῦν ἀποκλειστικᾶ οὔτε μὲ βᾶση μιὰ μηχανιστικὴ φυσικὴ οὔτε ὡς ἐκδηλώσεις τέλειων ἰδεῶν, οὔτε καὶ νὰ ὀριστοῦν μὲ μαθηματικὸ τρόπο. Στὰ *Πάθη τῆς ψυχῆς* διαπιστώνουμε μιὰ ἀλλαγὴ τῆς ἐννοίας τῆς μεθόδου. Ἀπὸ ἰδεῶδες τῆς γνώσης ἡ μέθοδος γίνεται προπαιδευτικὴ ἀσκηση τοῦ νοῦ πὺ ξέρει νὰ χρησιμοποιοῖ πρακτικὰ ὀρθολογικὰ μέσα, ὥστε νὰ προσεγγίσει τὴ σύνθετη ὑπόσταση τῆς ἠθικῆς καὶ νὰ περιγράψει τὴν ἰδέα της.

Στὰ *Πάθη τῆς ψυχῆς* ἡ ἀνάλυση εἶναι ὀρθολογικὴ ὅσον ἀφορᾶ τὸν τρόπο προσέγγισης τοῦ ἀντικειμένου της, μολονότι τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀντικειμένου της, δηλαδή τὰ πάθη, εἶναι ἀσαφές. Ἐπομένως ἡ ἠθικὴ συγκροτεῖται ὡς ἐπιστῆμη παρ' ὄλο πὺ ἡ φύση της δὲν ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς μαθηματικοποιημένης ἀνάλυσης. Παρ' ὄλο, δηλαδή, πὺ ὁ Καρτέσιος θέλει νὰ μελετήσει τὰ πάθη μὲ ἄξονα τὴ μηχανοκρατικὴ ὀρθολογικότητα ἡ ὁποία προσιδιάζει στὴ φυσιολογία τοῦ σώματος³⁵, τὰ μελετᾶ χρησιμοποιώντας ὀρθολογικὲς μεθόδους πὺ ὑπερβαίνουν τὰ ὅρια τῆς

στενῆς θετικιστικῆς ὀρθολογικότητος, ὅπως μᾶς λέει ρητὰ στὸ ἄρθρο 52 τῶν *Παθῶν*. Μὲ τίς μεθόδους αὐτὲς ἐπιζητεῖ νὰ κατανοήσῃ τὴ φύσιν ἑνὸς ἀντικειμένου ποῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἀσάφεια.

Ἡ οὐσία τῶν παθῶν εἶναι ἀπροσδιόριστη ἐπειδὴ τὰ πάθη στηρίζονται στὴν ἀνθρώπινη φύσιν μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Ὡστόσο ἡ πραγματικὴ διάσταση τῶν παθῶν εἶναι σύνθετη καθὼς ἡ ἐκδήλωσή τους στηρίζεται στὴν ἀνθρώπινη ὑπόσταση μὲ τὴ διευρυμένη ἔννοια τοῦ ὅρου, δηλαδὴ ὡς συνόλου τῆς σύνθετης ὑπόστασης τῶν κατηγορημάτων τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἔκτασης. Ἡ ὀρθολογικὴ καὶ βεβαία ἀνάλυση τῶν παθῶν καθίσταται δυνατὴ ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ μπορούμε νὰ διακρίνουμε τὴ συγκεκριμένη προέλευσή τους. Ἐτσι ἡ λογικὴ μελέτη τοῦ μηχανισμοῦ τῆς φυσιολογίας τῶν παθῶν εἶναι δυνατὴ χάρις στὸ κατηγορηματὴ τῆς ἔκτασης³⁶. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ μελέτη τῆς ψυχῆς ὡς διακριτοῦ ἀντικειμένου συνίσταται στὴ διερεύνηση λειτουργιῶν καὶ συγκινήσεων (ὅπως εἶναι ἡ χαρὰ, ἡ λύπη καὶ ἡ ἐπιθυμία) ποῦ ἀποτελοῦν σκέψεις καταγόμενες ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ψυχικὴ λειτουργία³⁷. Ἐν προκειμένῳ, τὰ πάθη μελετῶνται ξεχωριστὰ ἐπειδὴ ἀφοροῦν τὴν εὐαίσθητη περιοχὴ τοῦ αἰσθήματος καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον τὰ πάθη «προδιαθέτουν τὴν ψυχὴ νὰ θέλῃ τὰ πράγματα τὰ ὁποῖα, σύμφωνα μὲ τίς ἐπιταγὰς τῆς φύσεως, μᾶς ὀφελοῦν καὶ νὰ παραμένει προσηλωμένη σ' αὐτὴ τὴ βούληση»³⁸.

Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ φυσικὴ, ὡς ἀκριβολογικὴ ἐπιστήμη, λειτουργεῖ ὡς ὅρος συγκρότησης γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν κατανόηση τῆς μηχανικῆς φυσιολογίας ποῦ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ μηχανισμοῦ λειτουργίας τῶν παθῶν καὶ γιὰ τὴ θεμελίωσή τους μὲ βάση τὴν ἔννοια τῆς κίνησης. Ἡ φυσικὴ, ἀναδεικνύοντας τὴν κίνηση ὡς τὸ θεμελιῶδες στοιχεῖο τῶν παθῶν, δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιὰ τὴ συγκρότηση μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἠθικῆς ἐνῶ συγχρόνως προσδιορίζει τὴ μορφή καὶ τὴ δομὴ τῆς πραγματείας περὶ παθῶν: τὴν πραγματικὴ διάκριση καὶ λειτουργία τῶν ὑποστάσεων, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ σώματος, τὴν ὑποστασιακὴ ἔνωση τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Ἡ φυσικὴ γίνεται τὸ μέσον γιὰ νὰ ἀναλυθεῖ, νὰ μετρηθεῖ καὶ νὰ ἀποτιμηθεῖ ἡ πραγματικότης τῶν παθῶν. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ μηχανικὴ φυσικὴ ἐκφράζει τὴν ἀπειρη καὶ

τέλεια ἰδέα τῶν ἔργων τοῦ Θεοῦ³⁹ καὶ τῆς συγκρότησης τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ἡ φυσικὴ ἀντιμάχεται κάθε «ἀνθρωπομορφικὴ»⁴⁰ προσέγγιση τῶν παθῶν ὅπως ἐπίσης καὶ κάθε ἰδέα ταύτισης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεό. Ὁ Καρτέσιος δὲν στηρίζει, ὅπως κάνει ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψη, τὴν κατανόηση τοῦ κόσμου στὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ. Ἀντίθετα θεωρεῖ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ συνιστᾷ τὸ μέσον γιὰ νὰ γνωσθεῖ καλύτερα καὶ πιὸ οὐσιαστικὰ ὁ κόσμος καὶ ἡ ἀνθρώπινη φύση. Γι' αὐτὸ καὶ παροτρύνει τὸν ἄνθρωπο νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὴν παντοδύναμη καὶ ἀγαθὴ βούλησή Του. Καθὼς τονίζει ὁ Γκερουὸ (Gueroult)⁴¹ στὴν πραγματεία περὶ τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς* διαπλέκονται σὲ ἐνιαία καὶ συστηματικὴ θεώρηση γνώσεις διαφορετικοῦ εἴδους –μεταφυσικοῦ, φυσικοῦ, ψυχολογικοῦ καὶ τέλος ψυχοφυσικοῦ–, γνώσεις ἐκ τῶν ὁποίων κάθε μιὰ ξεχωριστὰ κατέχει τὴ δική της βεβαιότητα. Ἡ ἠθικὴ συγκροτεῖται ὡς σύστημα βέβαιων καὶ ἀδιαμφισβήτητων ἀρχῶν. Οἱ ἀρχές αὐτές εἴτε ἀφοροῦν τὸν σκοπὸ –δηλαδὴ τὸν καθορισμό, λ.χ., τοῦ ἀληθινὰ καλοῦ, μὲ γνώμονα τὴν ὀρθολογικὴ διάκριση τοῦ τί ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐμᾶς καὶ τί ὄχι, τὸν καθορισμὸ τῆς ὑπέρτατης εὐτυχίας ἢ ὁποῖα προκύπτει ἀπὸ τὸν κυριαρχικὸ ἔλεγχο καὶ τὴν καλὴ χρῆση τῶν παθῶν– εἴτε ἀφοροῦν τὰ μέσα –δηλαδὴ τὸν καθορισμὸ τοῦ χρήσιμου καὶ σχετικῶς καλοῦ, τὴ γνώση τῶν τεχνικῶν ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ φθάσουμε στὸ ἀληθινὸ καλὸ καὶ τὴ χρησιμοποίησι τῶν ψυχοφυσικῶν μηχανισμῶν τῶν παθῶν, δυνάμει τῆς βέβαιης γνώσης ποὺ μᾶς χορηγεῖ ἡ ἐπιστήμη.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Καρτέσιος στα *Πάθη τῆς ψυχῆς* προτείνει μιὰ ἰδέα περὶ ἠθικῆς ποὺ τείνει νὰ ἀντικαταστήσει τὴν προσωρινὴ ἠθικὴ, ὅπως αὐτὴ ὀρίζεται στὸν *Λόγο περὶ Μεθόδου*. Πρέπει ὥστόσο νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι δὲν θέτει τέλος στὴν προσωρινὴ ἠθικὴ οὔτε τὴν καταργεῖ ὡς ἀνεξάλειπτο συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἐπιστημονικῆς ἠθικῆς. Τὰ *Πάθη τῆς ψυχῆς* ἀναδεικνύουν τὴ μορφή τῆς γνώσης ἢ ὁποῖα ἀναφέρεται στὴν ἀλήθεια τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης καὶ ὄχι στοὺς νόμους ποὺ διέπουν τὴ γνώση τῶν πραγμάτων. Τὸ φιλοσοφικὸ διακύβευμα τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς* δὲν συνίσταται ἀπλῶς στὴν ἀποκατάστασι τῆς ἐνώσεως σώματος καὶ ψυχῆς, ἔκτασι καὶ cogito, ἀλλὰ προπάντων στὴν τεκμηρίωσι τῆς ἐνότητος καὶ μοναδικότητος τῆς συνολικῆς ψυχῆς «ἢ ὁποῖα δὲν μπορεῖ ἐπ' οὐδενὶ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι διαιρεῖται ἐν ἑαυτῇ σὲ ἐπὶ μέρους τμή-

ματα ή ίδια. 'Η ψυχή πού είναι αίσθητική είναι και έλλογη και όλες οί όρέξεις της είναι βουλήσεις»⁴².

“Όλες οί άρχές μιās προσωρινής ήθικής δέν θά είχαν νόημα και δέν ήταν νομιμοποιημένες παρά σέ σχέση πρός τήν ιδέα μιās αποδεικτικής modo geometrico έπιστήμης τής ήθικής. 'Η ήθική, όπως διατυπώνεται στα *Πάθη τής ψυχής*, άν και μοιάζει νά λειτουργεί μέ τόν τρόπο κατά τόν όποιο λειτουργεί στόν *Λόγο περι μεθόδου*, κατ' ούσίαν χάνει τόν προσωρινό της χαρακτήρα αποκτώντας μιά διάσταση όριστικότητας⁴³. Τοῦτο συμβαίνει έπειδή έν προκειμένω δέν τίθεται τó αίτημα τής απόσπασης τοῦ άνθρώπου από τήν πρακτική μέριμνα τής ζωής και τής όριστικής έγκατάστασης σ' έναν κόσμο πού καθοδηγείται από ένα αιώνιο, άπειρο και έντελές πνεῦμα.

’Απεναντίας, στό πλαίσιο τής μή προσωρινής ήθικής τών *Παθών τής ψυχής*, ό άνθρωπος ενεργεί στόν κόσμο στηριζόμενος στόν λόγο, έχοντας δηλαδή επίγνωση τοῦ όρίου τών δυνατοτήτων του και αναδεχόμενος τή χρονικότητά του ως αναγκαία προϋπόθεση για τήν πραγματοποίηση ενός έργου. 'Η ήθική αὐτή συνιστᾶ έπιστέγασμα μιās μεταφυσικής ή όποία οίκοδομεῖται καθ' ολοκληρίαν στηριζόμενη στήν έννοια τοῦ πράττειν. 'Η έπιστήμη τών παθών, άν και έχει ως αντικείμενο τά αίσθήματα, πράγματα πού είναι καθ' έαυτά άσαφή και συγκεχυμένα, είναι ίκανή νά μις δώσει σαφείς και βέβαιες γνώσεις σχετικά μέ τόν προσανατολισμό τών ανθρώπινων ενεργειών. Μπορεί λοιπόν νά θεωρηθεῖ ή άρχή και τó δυνατό θεμέλιο μιās ήθικής πού είναι σέ θέση νά βγάλει τόν άνθρωπο από τήν άβεβαιότητα πού τόν διέπει, ύποχρεώνοντάς τον σέ κρίσεις προσωρινές και πάντα αναθεωρήσιμες.

Σύμφωνα μέ τó τρίτο μέρος τοῦ *Λόγου περι Μεθόδου*, οί άρχές τής ήθικής λειτουργοῦν ως αξιώματα πού διέπουν τήν ήθική τοῦ άνθρώπου ό όποιος βρίσκεται σέ κατάσταση άγνοιας και άβεβαιότητας και δέν έχει γνωρίσει τήν ευεργετική επίδραση τής έπιστημονικής διαμεσολάβησης. ’Αντιθέτως στα *Πάθη τής ψυχής* οί άρχές έχουν χαρακτήρα έπιταγών, στή βάση τών όποιών ό άνθρωπος όφείλει νά έξασφαλίσει, στηριζόμενος στίς αποφάσεις τής βούλησής του, μιá σταθερή πορεία έν μέσω άβεβαιοτήτων. 'Ο Καρτέσιος στα *Πάθη τής ψυχής* ύπογραμμίζει διαρκώς τήν αναγκαιότητα νά ενεργεί ή βούληση έχοντας συνείδηση τών σχετικῶν αληθειών τής

ζωῆς. Στὰ *Πάθη τῆς ψυχῆς* ὅλα βρίσκονται στὸ μέτρο τοῦ ἀνθρώπου: Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας δὲν συγγέεται μὲ τὴν ἀλήθεια, ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι τέλεια θεϊκὴ ἐποπτεία τοῦ Λόγου, ἀλλὰ ἡ μεθοδικὴ ἠθικὴ, δηλαδή στάση μιᾶς συγκεκριμένης βούλησης ἡ ὁποία ἀναζητᾷ μιὰ ἀλήθεια ποὺ ἀπαιτοῦν οἱ περιστάσεις τῆς ζωῆς, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ μπορεῖ νὰ ἀπολαύσει «τὴ γλυκύτητα αὐτῆς τῆς ζωῆς»⁴⁴. Αὐτὴ ἡ βούληση δὲν ταυτίζεται μὲ τὴ βούληση τοῦ Θεοῦ, οὔτε ἐμπεριέχει τὴ διαλεκτικὴ σύνδεση τῆς ἐξέλιξης τοῦ πραγματικοῦ καὶ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ Λόγου. Ἡ βούληση καταφεύγει στὴ μεθοδικὴ χρῆση τοῦ Λόγου γιὰ νὰ φθάσει στὸ σκοπὸ της. Ὁ ἄνθρωπος πορεύεται τὸν ἀνθρώπινο καὶ ὄχι τὸν Θεϊκὸ δρόμο καὶ ἡ πορεία του πρέπει νὰ ρυθμίζεται μὲ βάση τὶς ἀρχές τῆς φρόνησης καὶ τῆς σύνεσης.

Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἠθικὴ μπορεῖ νὰ μᾶς προσφέρει τὴ βεβαιότητα τῶν ἐνεργειῶν μας μὲ βάση γενικὲς ἀρχές: μὲ βάση, λ.χ., τὸ πραγματικό μας καλὸ (ικανοποίηση τοῦ ἑαυτοῦ, εὐτυχία, ἐνεργητικότητα τῆς βούλησης, ἀσκήση τῆς ἀρετῆς, χαρὰ, κ.ο.κ.)⁴⁵, μὲ βάση τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς (προϋπόθεση τῆς ἐνάρετης πράξης)⁴⁶, μὲ βάση τὶς τεχνικὲς ποὺ αὐξάνουν τὴ δύναμη καὶ τὴ γνώση τῆς ψυχῆς (ἀξίες)⁴⁷, μὲ βάση τὰ γενικὰ θεραπευτικὰ μέσα τῶν παθῶν, ὅπως ἡ χαρὰ⁴⁸ καὶ ἡ ἀσκήση τῆς ἀρετῆς.

Ἡ ἠθικὴ, λοιπόν, γιὰ τὸν Καρτέσιο εἶναι ἡ μεθοδικὴ ἔκφραση τῆς βούλησης ποὺ καθορίζει μὲ ποιὸν τρόπο πρέπει νὰ ἐνεργοῦμε σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ, ὥστε ἡ ψυχὴ νὰ εἶναι εὐτυχισμένη. Αὐτὴ ἡ ἰδέα περὶ ἠθικῆς μοιάζει νὰ διέπεται ἀπὸ τὴ βεβαιότητα τῆς βέλτιστης δυνατῆς κρίσης. Ἡ τελειότητα τοῦ Θεοῦ μᾶς ἀποκαλύπτει, μὲ ὅλη της τὴ βεβαιότητα, ὅτι τίποτα δὲν εἶναι μάταιο καὶ ὅτι ἡ τελειότητα αὐτὴ ὑπαγορεύει τὴν πραγμάτωση κάποιων σκοπῶν ποὺ εἶναι οἱ καλύτεροι δυνατοί. Στὰ *Πάθη τῆς ψυχῆς* ἡ ἠθικὴ ἀρχὴ ἡ ὁποία διατυπώνεται στὸν *Λόγο περὶ μεθόδου*, ὅτι δηλαδή ἀρκεῖ ἡ βέλτιστη δυνατὴ κρίση γιὰ νὰ μπορέσω νὰ πράττω ὅσο καλύτερα μπορῶ, ἀντικαθίσταται μὲ τὴν ἀρχὴ ὅτι ἀρκεῖ νὰ προσπαθῶ νὰ κρίνω ὀρθὰ γιὰ νὰ πράττω καὶ νὰ ἐνεργῶ ἐνάρετα. Τὰ *Πάθη τῆς ψυχῆς* ἐκφράζουν κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς στοιχειώδους ἠθικῆς ποὺ ὅμως ἀποτελεῖ ἀναγκαία προϋπόθεση, ὥστε ἡ ὑπὸ διαμόρφωση βούληση νὰ τείνει πρὸς τὸ καλὸ. Ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ εὐτυχία

πού τήν συνοδεύει δέν προαπαιτοῦν τήν ἀπόκτηση καί τήν κυριαρχία τοῦ ἀληθοῦς ἀλλά στηρίζονται στήν προσπάθεια γιά τήν κατάκτησή του.

“Ὅπως λοιπόν ἡ προσπάθεια ἀπόκτησης, καί ὄχι ἡ κτήση αὐτή καθ’ ἑαυτήν, συνιστᾷ γιά μᾶς τὸ ὑπέρτατο καλό, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο δέν εἶναι ἡ ὑλοποίηση τῶν στόχων τῆς πράξης πού καταξιώνει τὸ ἠθικό της περιεχόμενο ἀλλὰ ἡ πρόθεση, ἡ προαίρεση⁴⁹ ἡ ὁποία κινεῖ τὴ βούληση πρὸς τὴν ἐπίτευξή του. Ἡ πρόθεση δέν εἶναι ἡ νοητικὴ προιδέαση τῆς ἐπικείμενης πράξης οὔτε τὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα πού χρησιμοποιεῖ ὁ παρατηρητὴς γιά νὰ κατανοήσῃ τὸ πράττειν ἑνὸς ὑποκειμένου ἀλλὰ ἡ πραγματικὴ καί προσωρινὴ κίνηση τῆς βούλησης. Ἡ πρόθεση δέν προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ καλύτερο δυνατόν. Ἡ ἀξία τῆς πράξης δέν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ὑλοποίηση τοῦ σκοποῦ ἀλλὰ ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἐπιθυμίας πού διακατέχει τὴ βούληση ὥστε νὰ πράττει «κατ’ ἀρετήν». Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀρετὴ καί τὸ καλὸ δέν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ συλλογιστικὴ γνώση τοῦ καλοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ μορφή τῆς ἴδιας τῆς πράξης. Μὲ ἄλλα λόγια, διαθέτουμε ἓνα καθολικὸ κριτήριον σχετικὰ μὲ τὴν ἠθικὴ ἀξία τῆς πράξης, κριτήριον τὸ ὁποῖο εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ βέβαιον ἀποτέλεσμα μιᾶς ἠθικῆς πού προέρχεται καί στηρίζεται στὴ γνώση, δηλαδή στὴν ἐπιστήμη. Ἡ ὀρθὴ καί καλὴ πράξη ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ διάθεση τῆς βούλησης νὰ τείνει πρὸς τὸ καλύτερο καί ὄχι ἀπὸ τὴν ἀπὸλυτὴ καί βέβαια γνώση τῆς ἀλήθειας. Ἡ ἀξία τῆς βούλησης δέν προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς τεχνικῆς πού τὴν καθοδηγεῖ ἀλλὰ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς πράξης, δηλαδή ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τῆς βούλησης μέσα στὴν πράξη. «Γιὰ νὰ μπορέσει ἡ ψυχὴ νὰ κατέχει ὅσα τὴν ἱκανοποιοῦν, τὸ μόνο πού χρειάζεται εἶναι νὰ ἀκολουθεῖ μὲ ἀκρίβεια τὴν ἀρετὴ. Γιατί ὁποῖος ἔζησε κατὰ τρόπο πού ἡ συνείδησή του νὰ μὴ μπορεῖ νὰ τοῦ προσάψῃ τὴ μομφὴ ὅτι παρέλειψε σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή νὰ πράξῃ ὅ,τι ἔκρινε καλύτερο, συμπεριφορὰ πού ἀκριβῶς περιγράψω μὲ τὴ φράση “ἀκολουθῶ τὴν ἀρετὴ,” δοκιμάζει μιὰ ἱκανοποίηση πού μπορεῖ νὰ τὸν κάνει τόσο εὐτυχισμένο, ὥστε ἀκόμη καί τὰ βιαιότερα πάθη ποτὲ δέν διαθέτουν ἀρκετὴ δύναμη γιά νὰ διαταράξουν τὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς του»⁵⁰.

Φαίνεται λοιπόν ὅτι ὑπάρχει διάκριση μεταξύ τῆς τάξης τοῦ

καλοῦ καὶ ἐκείνης τοῦ ἀληθινοῦ. Ὅμως ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν σημαίνει μιὰ ἀπόλυτη διαφοροποίηση. Ἡ ἀξία τῆς πράξης ὀφείλεται μόνον ἐν μέρει στὴν ἠθικὴ μορφή της. Ἡ πρόθεση νὰ πραγματοποιήσουμε τὸ βέλτιστο ποὺ ὀρίζει τὴν ἀρετὴ καὶ θεμελιώνει τὴν ἠθικότητα τῆς πράξης καθορίζεται παράλληλα ἀπὸ τὴ γνωστικὴ προσέγγιση αὐτοῦ τοῦ βέλτιστου δυνάμει τῆς ὁποίας διασφαλίζεται μιὰ ἱκανοποίηση χωρὶς ὑπερβολὲς καὶ ἐλλείψεις. Μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴ λύπη⁵¹ καὶ τὴ μετάνοια⁵², μᾶς ἀπελευθερώνει δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ σὲ καλὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ μᾶς. Ἄν ἡ ἐνάρετη μορφή τῆς πράξης δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πράξη, αὐτὸ γίνεται ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ μορφή δὲν δικαιολογεῖται μόνο ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν εὐτυχία ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ μεταβαλλόμενη στάση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ Καρτέσιος ἀποφεύγει τὸ ἀτόπημα μιᾶς ἠθικῆς τῆς καθαρῆς πρόθεσης.

Ἡ γνώση τοῦ ἀληθινοῦ, ὡς συγκροτησιακοῦ στοιχείου τοῦ ἀνθρώπινου πράττειν, παραμένει τὸ θεμέλιο τοῦ καλοῦ. Ἡ ἀξία τῆς ἐμπρόθετα ἐνάρετης πράξης ἀναφέρεται στὸ ἀληθινό, διότι ἡ ἀρετὴ εἶναι ἡ διηνεκὴς προσπάθεια ἡ ὁποία συνεχῶς τείνει πρὸς τὴν καλύτερη δυνατὴ προσέγγιση τοῦ ἀληθινοῦ. Κατὰ τὸν Καρτέσιο ἡ περισσότερο σταθερὴ καὶ τέλεια ἱκανοποίηση εἶναι ἐκείνη ποὺ προέρχεται ἀπὸ μιὰ πράξη ἐμπνεόμενη ἀπὸ τὴν ἀλήθεια⁵³. Ἐν ὀλίγοις ἡ προσταγὴ τῆς ἀλήθειας –στὸν βαθμὸ ποὺ θεμελιώνει τὴν προσπάθειά μας νὰ τείνουμε πρὸς τὸ καλύτερο– προσδίδει τὸν ἠθικὸ χαρακτήρα στὴν πράξη ποὺ παράγεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν προσπάθεια. Βεβαίως ἡ ἠθικότητα τῆς πράξης προσδιορίζεται καὶ ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση τῆς βούλησης νὰ ἀποφασίζει καὶ νὰ δρᾷ. Κυρίως ὅμως προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ ἀποφασίζει χρησιμοποιώντας τὶς βέβαιες ἀρχὲς τοῦ λόγου. Ἐπιπλέον ἡ ἀβεβαιότητα καὶ ἡ ἄγνοια ποὺ πολλὰ φορὲς διακρίνουν τὴν ἐνέργεια τῆς βούλησης δὲν προέρχονται ἀπὸ αὐτὴν, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν λόγο. Ὁ Λόγος ὑποδεικνύει ὅτι εἶναι προτιμότερο ἢ βούληση νὰ ἐνεργεῖ ὑπὸ καθεστῶς ἄγνοιας παρὰ νὰ ἀδρανεῖ ἐξ αἰτίας της. Ταυτόχρονα ὁ Λόγος ἐπιβάλλει νὰ ἀλλάζουμε γνώμη ὅταν βρῖσκουμε μιὰ καλύτερη τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ὀφείλει διαρκῶς νὰ ἀναζητεῖ.

Ὁ Λόγος λοιπὸν βοηθᾷ τὴ βούληση νὰ ἀποφασίσει ἀκόμη κι ὅταν αὐτὴ βρῖσκεται ὑπὸ καθεστῶς ἀπόλυτης ἀμφιβολίας. Τοῦτο

ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ βούληση ἀποφασίζει πάντοτε στηριζόμε-
νη στὴ συνδρομὴ τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου. Ἡ τάξη τοῦ καλοῦ δὲν
εἶναι ριζικά διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην τοῦ ἀληθινοῦ, ὥστε ὁ λόγος
νὰ μᾶς διδάσκει τὴν ἀλήθεια καὶ ἡ βούληση τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ
ἀποφασίζει. Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς βούλησης δὲν εἶναι νὰ
γνωρίζει ἀλλὰ νὰ ἐπιλέγει ἀνάμεσα σ' αὐτὰ πού τῆς παρουσιάζει ὁ
νοῦς, δηλαδή ὁ λόγος γενικά. Ἡ βούληση ἐκφράζει τὴν ἐσωτερικὴ
ἰσχὺ τῆς ἀποφασιστικότητας καὶ ὄχι τὴ γνωστικὴ διάσταση τοῦ
ἀποφασίζει. Δὲν ἀποκαλύπτει στὴ συνείδησή μας τὴν ἐπιταγὴ πού
πρέπει νὰ ὑλοποιήσουμε γιατί δὲν εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ βάση ἑνὸς
πρακτικοῦ λόγου. Ὁ νοῦς πού καθοδηγεῖ εἶναι ὁ λόγος πού γνω-
ρίζει. Ἡ βούληση δὲν εἶναι παρὰ ἐλευθερία ἐπιλογῆς⁵⁴. Κατὰ τοῦτο
ἡ αὐτονομία τῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν λόγο, ὁ ὁποῖος καὶ θεσπίζει τὰ
κριτήρια τῶν ἐπιλογῶν τῆς. Ἡ βούληση πορεύεται πρὸς τὸ ἀληθινὸ
γιὰ νὰ τὸ ἐπικυρώσει, πρὸς τὸ καλὸ γιὰ νὰ τὸ πραγματοποιήσει. Ἡ
ἀπαίτηση πρὸς τὴ βούληση νὰ ἐνεργεῖ δὲν ἀνάγεται στὴν ἴδια τὴ
βούληση ἀλλὰ στὸν λόγο: Ὁ λόγος ἀναγνωρίζει τὴν ἀναγκαιότη-
τα νὰ ἰκανοποιηθοῦν τὰ αἰτήματα τῆς ζωῆς καὶ τῆς εὐτυχίας, ὅπως
αὐτὸς τὰ ἀντιλαμβάνεται.

Ἡ γνωστικὴ μας ἰκανότητα μᾶς ὑποδεικνύει ὅτι τὸ χεῖριστο
τῶν κακῶν εἶναι ἡ παραλυσία, ἡ ὁποία προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἀμφι-
βολία. Ἡ ἰκανότητα τοῦ γινῶσκαι προσδίδει ἔλλογο χαρακτήρα
στὴν ἀντίληψη περὶ τοῦ κινδύνου τῆς κάθε ἀπόφασης. Ὅμως, εἴτε
πρόκειται γιὰ τὴν ἀλήθεια, εἴτε γιὰ τὸ καλὸ, ἡ βούληση εἶναι ἐκεί-
νη πού ἀποφασίζει, γιατί αὐτὴ εἶναι πού μπορεῖ νὰ κρίνει ἐλεύθε-
ρα. Ἡ ἰκανοποίηση τῆς βούλησης στὸ πεδίο τῆς ἐπιστημονικῆς
γνώσης καὶ τῆς ἀλήθειας διασφαλίζεται μὲ τὴ βεβαιότητα. Ὡστό-
σο, στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ, ἐκεῖ ὅπου ἡ γνώση τῆς ἀλήθειας
δὲν εἶναι παρὰ μόνον πιθανή, ἡ ἰκανοποίηση τῆς βούλησης ἐξα-
σφαλίζεται μὲ κατὰ προσέγγιση ὑπολογισμούς. Καὶ στίς δύο περι-
πτώσεις ἡ χρῆση τοῦ λόγου εἶναι ἐμφανής. Μόνον πού στὴν πρώτη
ὁ Λόγος ἔχει κυρίαρχη θέση, ἐνῶ στὴ δεύτερη ἡ κυριαρχία του
εἶναι περισσότερο εὐθραυστη καὶ συμπτωματικὴ.

Κατὰ τὸν Καρτέσιο, μεταξὺ τοῦ λόγου καὶ τῆς βούλησης δια-
μεσολαβεῖ ἡ ὀρθολογικὴ πράξη. Ἡ διαμεσολάβηση αὐτὴ, ἐκφρά-
ζοντας στὴν πράξη τὴ συνειδητοποιημένη ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου,

ἀποκαλύπτει τὴν οὐσία τῆς ὡς γενναιοφροσύνης. «Ἡ ἀληθινὴ γενναιοφροσύνη, ἣ ὁποῖα παρακινεῖ τὸν ἄνθρωπο νὰ ὑπολήπτεται δικαίως τὸν ἑαυτό του στὸν ὑψιστο βαθμὸ, συνίσταται ἐν μέρει στὴν ἐπίγνωση ὅτι αὐτὸ πὸν πράγματι τοῦ ἀνήκει δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ ἐλεύθερος προσανατολισμὸς τῶν βουλήσεών του καὶ ὅτι ὁ μόνος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀρμόζει νὰ τὸν ἐπαινοῦν ἢ νὰ τὸν ἐπιτιμοῦν εἶναι ἀντιστοίχως ἢ καλὴ ἢ ἢ κακὴ ἄσκηση τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ, καὶ ἐν μέρει στὴ σίγουρη καὶ σταθερὴ ἀπόφαση πὸν αἰσθάνεται μέσα του νὰ τὸ ἀσκήσει ὀρθῶς, χωρὶς δηλαδὴ νὰ τοῦ λείπει ποτὲ ἢ βούληση νὰ ἀναλαμβάνει καὶ νὰ πραγματώνει ὅ,τι κατὰ τὴν κρίση του εἶναι καλύτερο. Ἔτσι λοιπὸν ἐνεργεῖ κανεὶς μὲ τρόπο πὸν νὰ συμβαδίζει ἀπολύτως μὲ τὴν ἀρετὴ»⁵⁵.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. R. Descartes, *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, Ἀθήνα 1996, ἄρθρο 1.

2. R. Descartes, *Λόγος περὶ τῆς μεθόδου*, Ἀθήνα 1976, ἄρθρο 6.

3. «...νὰ χρησιμοποιοῦμαι ὅλη μου τὴ ζωὴ στὴν καλλιέργεια τοῦ λογικοῦ μου καὶ νὰ προχωρήσω ὅσο θὰ μπορούσα περισσότερο στὴ γνώση τῆς ἀλήθειας, σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο πὸν εἶχα ὀρίσει στὸν ἑαυτό μου. Εἶχα νοιώσει τόσο ὑπέριστατες ἱκανοποιήσεις ἀφ' ὅτου ἄρχισα νὰ χρησιμοποιῶ αὐτὴ τὴ μέθοδο πὸν δὲν πίστευα πὸς θὰ μπορούσε κανένας νὰ πάρει γλυκύτερες καὶ ἀγνότερες σὲ τούτῃ τὴ ζωὴ», *Λόγος περὶ τῆς μεθόδου*, ὁ.π., ἄρθρο 33.

4. «...γιὰ νὰ μὴ μείνω ἀναποφάσιτος στὶς πράξεις μου, ἐν ὅσῳ τὸ λογικὸ μου θὰ μὲ ὑποχρέωνε νὰ εἶμαι ἀναποφάσιτος στὶς κρίσεις μου, καὶ γιὰ νὰ μὴν πάψω νὰ ζῶ ἀπὸ τότε πὸν θὰ μπορούσα πιὸ εὐτυχισμένα, σχημάτισα γιὰ τὴν ἀτομικὴ μου χρῆση μιὰ προσωρινὴ ἠθικὴ», ὁ.π., ἄρθρο 29.

5. Γιὰ τὸν ρόλο καὶ τὴ λειτουργία τῆς βούλησης στὴν ἀναζήτηση τοῦ ἀληθινοῦ καὶ τοῦ καλοῦ, βλ. F. Alquié, *La découverte métaphysique de l'homme chez Descartes*, Παρίσι 1994, σ. 161-179. Ἐπίσης D. Kambouchner, *L'homme des passions*, Παρίσι 1995, τ. β', σ. 57-76.

6. M. Gueroult, *Descartes: L'âme et le corps*, Παρίσι 1968, τ. Β', σ. 243.

7. «Οἱ περισσότεροι ρυθμίζουν ὡς ἓνα βαθμὸ τὶς ἐνεργειές τους σύμφωνα μὲ σταθερὲς κρίσεις. Καὶ μολονότι οἱ κρίσεις αὐτὲς εἶναι συχνὰ ἐσφαλμένες καὶ μάλιστα βασίζονται σὲ κάποια πάθη τὰ ὁποῖα κατόρθωσαν προηγουμένως νὰ ὑπερνικήσουν ἢ νὰ παρασύρουν τὴ βούληση, ὡστόσο, ἐπειδὴ ἡ βούληση ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπακούει σ' αὐτὲς, ὅταν ἀπουσιάζει τὸ πάθος πὸν τὶς προκάλεσε, μπορούμε νὰ τὶς ἀναγνωρίζουμε ὡς δικὰ τῆς ὄπλα καὶ νὰ φρονοῦμε ὅτι οἱ ψυχὲς εἶναι δυνατώτερες ἢ ἀσθενέστερες ἀναλόγως μὲ

τή δυνατότητα πού ἔχουν νά ἀκολουθοῦν πιστά ἢ λιγότερο πιστά αὐτές τῖς κρίσεις καί νά ἀντιστέκονται στά πάθη πού ἐκάστοτε ἀντιτάσσονται σ' αὐτές», *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ὅ.π., ἄρθρο 49.

8. «...εἶναι χρησιμότητα νά γνωρίσουμε ὅλα αὐτά, γιά νά ἐμφυσήσουμε θάρρος στόν καθένα νά διερευνήσει μέ ποιό τρόπο θά μπορέσει νά ρυθμίσει τὰ πάθη του. Διότι, ἐφ' ὅσον μέ λίγη ἐπιδεξιότητα μπορούμε νά μεταβάλουμε τῖς κινήσεις τοῦ ἐγκεφάλου στά ζῶα πού στεροῦνται λόγου, εἶναι προφανές ὅτι μπορούμε νά ἐπιτύχουμε κάτι τέτοιο ἀκόμα καλύτερα, ὅταν ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἀνθρώπους, καί ὅτι αὐτοί ἀκριβῶς πού ἔχουν τῖς ἀσθενέστερες ψυχές θά μπορούσαν νά κατορθώσουν νά ἐλέγχουν πλήρως ὅλα τους τὰ πάθη, ἂν φυσικά ἐπιστρατεύαμε τήν ἀπαραίτητη ἐπιδεξιότητα γιά νά τοὺς χαλιναγωγήσουμε καί νά τοὺς διευθύνουμε», ὅ.π., ἄρθρο 50.

9. Ὁ.π., ἄρθρο 48.

10. «Κι ἀνάμεσα σέ πολλές γνώμες, ἐξ ἴσου παραδεγμένες, διάλεγα μονάχα τῖς μετριοπαθέστερες, τόσο ἐπειδή εἶναι πάντα βολικότερες στήν πράξη καί πιθανά οἱ καλύτερες, ἀφοῦ κάθε ὑπερβολή εἶναι συνήθως κακή, ὅσο καί γιά νά ἔχω, σέ περίπτωση πού θά ἔκανα λάθος, ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τόν ἴσιο δρόμο λιγότερο παρά νά εἶχα διαλέξει τή μιάν ἀκρη, ἐνῶ θά ἔπρεπε νά εἶχα ἀκολουθήσει τήν ἄλλη. Καί ἰδιαίτερα θεωροῦσα ὑπερβολές ὅλες τῖς ὑποσχέσεις, μέ τῖς ὁποῖες κάτι χάνει κανένας ἀπό τήν ἐλευθερία του», *Λόγος περὶ τῆς μεθόδου*, ὅ.π.: ἄρθρο 30.

11. «Ἐπειδή ὅμως δέν ἔβλεπα στόν κόσμο τίποτα πού νά μένει πάντα στήν ἴδια κατάσταση, κι ἐπειδή, γιά ὅ,τι μέ ἀφοροῦσε ἰδιαίτερα, ὑποσχόμουν στόν ἑαυτό μου νά τελειοποιῶ ὅλοένα περισσότερο τῖς κρίσεις μου, κι ὄχι νά τῖς χειροτερεύω, θά τὸ θεωροῦσα πῶς ἔκανα μεγάλο λάθος κατὰ τῆς ὀρθοφροσύνης ἂν, ἐπειδή ἐπιδοκίμαζα τότε κάτι, ἀναλάμβανα τήν ὑποχρέωση νά τὸ θεωρῶ σωστό κι ἀργότερα ἀκόμα, ὅταν θά ἔπαυε ἴσως νά εἶναι σωστό, ἢ ὅταν ἐγὼ ἔπαυα νά τὸ θεωρῶ τέτοιο», ὅ.π.

12. Γιά τή σχέση ἠθικῆς καί ἐπιστήμης βλ. ἰδιαίτερα τὸ ἄρθρο τοῦ E. Boutroux, «Du rapport de la morale et de la science dans la philosophie cartésienne», *Revue de Métaphysique et de Morale*, 1896, σ. 502-511.

13. H.M. Davidson, «Descartes and the Utility of Passions», *Romanic Review*, 51 (1966), σ. 15-26.

14. «Ἐτσι ἡ φυσική τους χρησιμότητα εἶναι νά παρακινοῦν τήν ψυχὴ νά δώσει τὴ συγκατάθεσή της καί νά συμβάλλει στίς ἐνέργειες πού μπορούν νά χρησιμεύουν στή συντήρηση τοῦ σώματος ἢ στήν κατὰ τὸ δυνατόν τελειοποίησή του», *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ὅ.π., ἄρθρο 137.

15. Στά γράμματα στήν Ἐλισάβετ, ὁ Καρτέσιος προσδιορίζει τοὺς ὅρους τῆς κριτικῆς λειτουργίας τοῦ λόγου διὰ μέσου τῆς ἐπαγωγικῆς σκέψης γιά νά περιοριστοῦν ἡ ἀδέσμευτη κυριαρχία τῶν παθῶν, οἱ δεισιδαίμονες πίστεις καί ἡ ὑπερβολικὴ σημασία στὸ ρόλο τῆς τύχης, ὥστε νά μπορέσει «ὁ λόγος νά ἐξετάσει τήν ὀρθὴ ἀξία» ὅλων τῶν πραγμάτων καί νά ἀποφασίσει κριτικά ποιό εἶναι τὸ καλὸ πού προσιδιάζει στήν ἀνθρώπινη ὑπαρξη. Βλ. ἰδιαίτερα Ἐπιστολὴ πρὸς τήν Ἐλισάβετ, 1η Σεπτεμβρίου 1645, Gallimard -Bibliothèque de la Pléiade, Παρίσι 1953, σ. 1200-1204.

16. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ὅ.π., ἄρθρο 49· βλ. παραπάνω σημ. 7.

17. *Λόγος περὶ τῆς μεθόδου*, ὅ.π., ἄρθρο 33.

18. Ὁλο τὸ δεύτερο μέρος τῶν *Παθῶν τῆς ψυχῆς*, ἀπὸ τὸ ἄρθρο 51 ὡς τὸ ἄρθρο

148, αναφέρεται στον αριθμό, στη διάταξη, στην εξήγηση και στη χρησιμότητα τῶν ἑξι πρωταρχικῶν παθῶν τῆς ψυχῆς. Τουτέστιν ἀναλύει τίς πηγές ἐμφάνισης τῶν παθῶν, τίς αιτίες τῆς ποικιλόμορφης ἐκδήλωσής τους καὶ ἐξηγεῖ τὸν λογικὸ τρόπο χρησιμοποίησής τους γιὰ νὰ πορευτεῖ ὁ ἄνθρωπος στὴν ἀρετή. Μὲ ἄλλα λόγια προτείνεται καὶ ἐφαρμόζεται ἕνας ὀρθολογικὸς καὶ ἄρα ἐπιστημονικὸς τρόπος ἀνάλυσης, συγκρότησης καὶ ἐξήγησης τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς.

19. «Οἱ βουλήσεις μας εἶναι καὶ αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους δύο εἰδῶν. Διότι οἱ μὲν εἶναι ἐνέργειες τῆς ψυχῆς ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἴδια τὴν ψυχὴ, ὅπως συμβαίνει ὅταν θέλουμε νὰ ἀγαπήσουμε τὸν Θεὸ ἢ γενικότερα νὰ συγκεντρώσουμε τὴ σκέψη μας σὲ κάποιον μὴ ὑλικὸ ἀντικείμενο, ἐνῶ οἱ ἄλλες εἶναι ἐνέργειες ποὺ ἀναφέρονται στὸ σῶμα μας, ὅπως συμβαίνει ὅταν τὸ γεγονὸς ὅτι θέλουμε νὰ βαδίσουμε προκαλεῖ τὴν κίνηση τῶν ποδιῶν μας καὶ τὸ βάδισμα», *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ὅ.π., ἄρθρο 18.

20. Ὁ.π., ἄρθρα 19, 20, 21.

21. «Παρατηρῶ ἐπίσης ὅτι ἡ χρησιμότητα ὅλων τῶν παθῶν συνίσταται ἀποκλειστικά στὸ ἐξῆς: Προδιαθέτουν τὴν ψυχὴ νὰ θέλει τὰ πράγματα τὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ τίς ἐπιταγὲς τῆς φύσης μας ὠφελοῦν καὶ νὰ παραμένει προσηλωμένη σ' αὐτὴ τὴ βούληση. Ὁμοίως ἡ ἴδια κινητικότητα τῶν πνευμάτων ἢ ὁποῖα προκαλεῖ συνήθως τὰ πάθη προδιαθέτει τὸ σῶμα νὰ ἐκτελεῖ τίς κινήσεις ποὺ χρησιμεύουν στὴν ἐπιτέλεση αὐτῶν τῶν πραγμάτων», ὅ.π., ἄρθρο 51.

22. «Τέλος, γιὰ συμπέρασμα αὐτῆς τῆς ἠθικῆς, σκέφτηκα νὰ κάνω μιὰν ἀγασκόπηση τῶν διαφόρων ἀσχολιῶν ποὺ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι σὲ τούτη τὴ ζωὴ καὶ νὰ προσπαθῆσω νὰ διαλέξω τὴν καλύτερη», *Λόγος περὶ τῆς μεθόδου*, ὅ.π., ἄρθρο 33.

23. «Και χωρὶς νὰ θέλω νὰ πῶ τίποτα γιὰ τίς ἀσχολίες τῶν ἄλλων, σκέφτηκα πῶς τὸ καλύτερο ποὺ μποροῦσα ἦταν νὰ συνεχίσω σὲ κείνην ἀκριβῶς ὅπου βρισκόμουν, δηλαδή νὰ χρησιμοποίησω ὅλη μου τὴ ζωὴ στὴν καλλιέργεια τοῦ λογικοῦ μου καὶ νὰ προχωρήσω ὅσο θὰ μποροῦσα περισσότερο στὴ γνώση τῆς ἀλήθειας, σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο ποὺ εἶχα ὀρίσει στὸν ἑαυτό μου», ὅ.π.

24. «...φτάνει νὰ κρίνει (κανένας) ὅσο μπορεῖ καλύτερα γιὰ νὰ φερθεῖ ἐπίσης κι ὅσο μπορεῖ καλύτερα», ὅ.π.

25. Ὁ.π.

26. «[Ἡ ἀναποφασιστικότητα] ὅταν διαρκεῖ περισσότερο ἀπ' ὅσο πρέπει καὶ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἐξαντλοῦμε, ἐν ὅσῳ προβαίνουμε σὲ ἐκτίμηση τῶν δεδομένων, τὸ χρόνο ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ δράσουμε, τότε εἶναι πολὺ κακὴ», *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ὅ.π., ἄρθρο 170.

27. *Λόγος περὶ τῆς μεθόδου*, ὅ.π., ἄρθρο 29.

28. Ὁ Καρτέσιος στὴν εἰσαγωγὴ τῶν *Principes* περιγράφει ὡς ἐξῆς αὐτὴ τὴν ἀντίληψη περὶ ἠθικῆς: «Ἐθεσα συνοπτικῶς τοὺς κυριότερους κανόνες τῆς λογικῆς καὶ μᾶς ἀτελοῦς ἠθικῆς, τὴν ὁποῖα μποροῦμε νὰ ἀκολουθήσουμε προσωρινὰ καθ' ὅσον δὲν γνωρίζουμε ἀκόμη τὴν καλύτερη», R. Descartes, *Principes*, Παρίσι 1953, σ. 566.

29. «Ἐννοῶ τὴν ὑψιστὴ καὶ τελειοτάτῃ ἠθικὴ, ἡ ὁποῖα προϋποθέτει τὴν καθολικὴ γνώση τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν καὶ εἶναι τὸ ὑψιστὸ σκαλοπάτι τῆς σοφίας», ὅ.π.

30. «Ἀλλά, γιὰ νὰ ὀδηγήσω αὐτὸ τὸ σχέδιο ὡς τὸ τέλος, θὰ ὀφείλα νὰ ἐξηγήσω τὴ φύση [...] τελικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ πραγματευτῶ ἐπακριβῶς τὴν ἱατρικὴ, τὴν ἠθικὴ καὶ τὴ μηχανικὴ. Αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔκανα γιὰ νὰ δώσω στοὺς ἄνθρώπους ἕνα καθολικὸ φιλοσοφικὸ ἔργο», ὅ.π., σ. 567.

31. *Λόγος περὶ τῆς μεθόδου*, ὁ.π., ἄρθρα 30, 34, 35.

32. Ὁ.π., ἄρθρο 35.

33. M. Gueroult, ὁ.π., σ. 252.

34. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ὁ.π., ἄρθρο 28.

35. Αὐτὴ εἶναι ἡ θέση τοῦ Μενάρ (Mesnard) ποὺ κατανοεῖ τὴν ἠθικὴν τοῦ Καρτέσιου μὲ βάση τὴ θεωρία τῆς κίνησης καὶ ἐξηγεῖ τὴ δημιουργία τῶν παθῶν μὲ βάση τὴ λειτουργία τῶν ὀργάνων. P. Mesnard, *Essai sur la morale de Descartes*, Παρίσι 1936, σ. 98. Τὸ παράδοξο τῆς θέσης τοῦ Mesnard ὑπογραμμίζουν τόσο ὁ M. Gueroult, ὁ.π., τ. Β', σ. 253, σημ. 51, ὅσο καὶ ἡ G. Rodis-Lewis, «Maitrise des passions et sagesse chez Descartes», στὰ *Cahiers de Royaumont*, 2 (1957)-«Descartes», σ. 212.

36. «...ἡ σημαντικὴ ἀρχὴ ἢ ὁποῖα καθιστᾷ δυνατὴ τὴν ἐνέργειά τους», R. Descartes, ὁ.π., ἄρθρο 212.

37. Ὁ.π., ἄρθρο 147.

38. Ὁ.π., ἄρθρο 59.

39. *Principes*, ὁ.π., σ. 563.

40. Βλ. M. Gueroult, ὁ.π., τ. Β', σ. 254.

41. Ὁ.π., σ. 255.

42. *Τὰ Πάθη τῆς ψυχῆς*, ὁ.π., ἄρθρο 47.

43. Ἡ ἀνάγνωση τῆς ἠθικῆς τοῦ Καρτέσιου μὲ βάση τὰ *Πάθη τῆς ψυχῆς* ὡς ὀριστικῆς ἠθικῆς, τὴν ὁποῖα προτείνουμε ἐδῶ, στηρίζεται κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος στὶς ἀξιολογίες καὶ πειστικὲς ἀναλύσεις τοῦ M. Gueroult, ὁ.π., τ. Β', κεφ. XVI-XXI. Στὴν ἴδια κατεύθυνση ποὺ εἶναι ἐνάντια στὴν κυρίαρχη θέση τῆς προσωρινῆς ἠθικῆς κινουῦνται ἐπίσης καὶ οἱ μελέτες τῶν G. Rodis-Lewis, *La morale de Descartes*, Παρίσι 1957 καὶ H. Caton, *The Origin of Subjectivity*, New Haven-Λονδίνο 1975.

44. Descartes, ὁ.π., ἄρθρο 212.

45. «Ἡ χαρὰ εἶναι μιὰ εὐάρεστη συγκίνηση τῆς ψυχῆς, καὶ σὲ αὐτὴ τὴ συγκίνηση συνίσταται ἡ ἀπόλαυση ποὺ ἀντλεῖ ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸ καλὸ τὸ ὁποῖο, ὅπως τὸ παρουσιάζουν οἱ ἐντυπώσεις τοῦ ἐγκεφάλου, θεωρεῖ δικό της», ὁ.π., ἄρθρο 91.

46. Ὁ.π., ἄρθρο 148.

47. «Ἡ ἐκτίμηση, ὡς πάθος, εἶναι ἡ ἐνδιάθετη κλίση τῆς ψυχῆς νὰ ἀναλογίζεται τὴν ἀξία ἑνὸς πράγματος τὸ ὁποῖο ἐκτιμᾷ. Ὁφείλεται σὲ μιὰ ἰδιαίτερη κίνηση τῶν πνευμάτων, τὰ ὁποῖα κατευθύνονται στὸν ἐγκέφαλο μὲ τρόπο ποὺ νὰ ἐνισχύονται οἱ ἐντυπώσεις ποὺ ἐξυπηρετοῦν αὐτὸ τὸν ἀναλογισμό. Ἀντιθέτως, ὡς πάθος ἢ περιφρόνηση εἶναι ἡ ἐνδιάθετη κλίση τῆς ψυχῆς νὰ συγκεντρώνει τὴν προσοχὴ τῆς στὴν κατωτερότητα ἢ στὴν ὑποδεέστερη ἀξία τοῦ πράγματος τὸ ὁποῖο περιφρονεῖ καὶ πηγάζει ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν πνευμάτων ποὺ ἐνισχύουν τὴν ἰδέα αὐτῆς τῆς κατωτερότητας», ὁ.π., ἄρθρο 149.

48. «Διότι εὐθύς ὡς ἡ νόησή μας ἀντιλαμβάνεται ὅτι κατέχουμε κάποιο ἀγαθὸ, ἢ φαντασία, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωσή ποὺ τὸ ἀγαθὸ αὐτὸ εἶναι τόσο διαφορετικὸ ἀπὸ κάθε τί σημαντικὸ, ὥστε νὰ μὴ μπορούμε καθόλου νὰ τὸ φανταστοῦμε, σπεύδει ἀμέσως νὰ σχηματίσει κάποια ἐντύπωση στὸν ἐγκέφαλό μας, ἀπόρροια τῆς ὁποίας εἶναι ἡ κίνηση τῶν πνευμάτων ποὺ διεγείρει τὸ πάθος τῆς χαρᾶς», ὁ.π., ἄρθρο 91.

49. «Ἐπιπλέον, ἐπειδὴ δὲν πιστεύουν ὅτι εἶναι πολὺ κατώτεροι ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ κατέχουν περισσότερα ἀγαθὰ ἢ τιμῶνται περισσότερο κι ἀκόμη ἀπ' ὅσους διαθέτουν

ὀξύτερο πνεῦμα, γνώσεις ἢ ὁμορφιά ἢ γενικότερα ἀπ' ὅσους ὑπερτεροῦν σέ ἄλλους τομεῖς, γι' αὐτὸ δὲν θεωροῦν καθόλου ὅτι οἱ ἴδιοι εἶναι πολὺ ἀνώτεροι ἔναντι τῶν ἄλλων, ὅταν πλεονεκτοῦν σέ ὅλα αὐτά, καθῶς τοὺς φαίνονται πολὺ λιγότερο ἀξιόλογα σέ σύγκριση μὲ τὴν καλὴ προαίρεση. Εἶναι ἡ μόνη ἀρετὴ γιὰ τὴν ὁποία πιστεύουν ὅτι δικαιολογεῖ τὴν αὐτοεκτίμηση καὶ ὑποθέτουν ὅτι ἐνυπάρχει ἢ τουλάχιστον ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἐνυπάρχει σέ κάθε ἄλλον ἄνθρωπο», ὁ.π., ἄρθρο 154.

50. "Ο.π., ἄρθρο 148.

51. "Ο.π., ἄρθρο 141.

52. "Ο.π., ἄρθρο 191.

53. "Ο.π., ἄρθρα 49, 50.

54. «Ἐπειδὴ ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα στοιχεῖα τῆς σοφίας εἶναι ἡ ἐπίγνωση τόσο τοῦ τρόπου ὅσο καὶ τῆς αἰτίας βάσει τῶν ὁποίων πρέπει ὁ καθένας νὰ ἐκτιμᾷ ἢ νὰ περιφρονεῖ τὸν ἑαυτὸ του, θὰ προσπαθήσω στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἐκφράσω τὴ γνώμη μου. Παρατηρῶ σέ μᾶς ὅτι ἓνα μόνο πράγμα ὑπάρχει, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει ἐπαρκῶς τὴν αὐτοεκτίμηση καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ χρῆση τῆς ἐλεύθερης βούλησής μας καὶ ἡ κυριαρχία ἐπὶ τῶν βουλήσεών μας. Διότι εἶναι λογικὸ νὰ δεχόμαστε τοὺς ἐπαίνους ἢ τὶς ἐπιπλήξεις μόνο γιὰ ὅσες πράξεις μᾶς ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη βούλησή μας, ἢ ὁποία μᾶς ἐξομοιώνει κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὸν Θεὸ στὸ μέτρο πὸν μας καθιστᾷ κύριους τοῦ ἑαυτοῦ μας, ἀρκεῖ βεβαίως νὰ μὴν ἀπεμπολοῦμε λόγῳ δειλίας τὰ δικαιώματα πὸν μᾶς παρέχει», ὁ.π., ἄρθρο 152.

55. "Ο.π., ἄρθρο 153.